

УДК 368.914:314.114](4-11)+(5-191.2)

**Я. П. Руденко, аспірантка,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”**

РОЗВИТОК ПЕНСІЙНОГО СТРАХУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОБЛЕМ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У статті розглянуто розвиток пенсійного страхування в контексті демографічних проблем. Проаналізовано такий фактор впливу на розвиток пенсійного страхування, як демографічна криза. Визначено, що підвищення тривалості життя населення та скорочення кількості робітників є основними причинами незбалансованості пенсійних систем країн Східної Європи та Центральної Азії. Запропоновано такі шляхи вирішення проблеми, як підвищення пенсійного віку, залучення до виплати пенсій приватних структур і введення довгострокових індивідуальних ощадних планів, а також залучення працівників до недержавних пенсійних систем і розвиток недержавного пенсійного забезпечення.

Ключові слова: демографічна криза, старіння нації, пенсійне страхування, пенсійна система, недержавне пенсійне забезпечення.

Постановка проблеми. Системи пенсійного забезпечення, які виникли в Європі в XIX та XX століттях були ефективні та різко знижували рівень бідності серед пенсіонерів. Однак у багатьох країнах регіону Європи та Центральної Азії (ЄЦА) ці системи наразі становлять вагомую статтю витрат у державному бюджеті. Незважаючи на те, що багато з країн вже суттєво реформували свої пенсійні системи, поточні демографічні тенденції в регіоні впливатимуть на подальше реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями в галузі пенсійного страхування займаються вітчизняні та зарубіжні вчені, а саме: О. Козьменко, Ю. Конопліна, В. Воротін, П. Гаман, Л. Дідівська, Р. Сіржук, А. Сорокін, Д. Табачник, Ю. Шклярівська, Л. Головка, М. Корецький, В. Мартиненко, О. Мордвінов, С. Біла, В. Грушко, Е. Лібанова, В. Івашкевич, Г. Волощук, В. Закраєвський, Л. Качан. За результатами аналізу наявних публікацій з даної тематики зазначимо, що переважають праці, спрямовані або на загальні проблеми функціонування системи недержавного пенсійного забезпечення, або на проблеми участі НПФ у системі недержавного пенсійного забезпечення.

Метою статті є розгляд особливостей розвитку пенсійного страхування в контексті демографічних проблем у країнах Східної Європи та Центральної Азії та оцінка впливу демографічного фактора на реформування пенсійних систем.

Виклад основного матеріалу. Феномен “сивіючого населення” сформувався у другій половині ХХ ст. У давнину, у середні віки старість була надзвичайно рідкісним явищем: аж до ХVІІ ст. тільки 1 % людей досягали 65-річного віку. До початку ХІХ ст. цей показник підвищився до 4 %. Надалі на підвищення тривалості життя в промислово розвинених країнах вплинув комплекс факторів: значні досягнення в галузі охорони здоров’я, особливо шляхом боротьби з інфекційними й іншими захворюваннями, поліпшення харчування, вдосконалення медичного обслуговування та підвищення інших складових якості життя населення. У 1950 р. літні люди віком 60 років і старші становили 8 % світового населення, у 2000 р. – вже 10 %. На сьогодні, за оцінками демографів, близько 70 % населення Західної Європи живуть більше 65 років, а 30–40 % – більше 80.

Демографічні характеристики сучасного суспільства визначають сучасну ситуацію як якісну зміну в структурі життєвого циклу поколінь, що полягає у збільшенні тривалості часу життя людей середнього та старшого поколінь, зростанні їх частки в усій сукупній тривалості життя кожного покоління. На старіння населення або збільшення частки літніх і старих людей у загальній чисельності населення впливає ряд факторів: зниження народжуваності (або “старіння знизу”), збільшення середньої тривалості життя літніх людей (або “старіння зверху”), міграція. Слід зауважити, що зазначені прогнози мають інерційний характер. Це означає, що вони виходять із припущення про невтручання в демографічні процеси активної цілеспрямованої державної та суспільної політики. Ця теорія має назву теорії демографічного переходу. Однак у роботах сучасних науковців зазначається, що більш обґрунтованою є теорія демографічної варіативності. Її основні постулати базуються на фактах поєднання високої тривалості життя та високої народжуваності [3].

Одним із наочних досягнень європейської соціальної політики у ХХ ст. є значне зниження бідності пенсіонерів. Цього було досягнуто переважно за рахунок впровадження та розвитку пенсійних систем, найчастіше на основі політики соціального страхування, програм соціальної допомоги. Однак із часом такі введення стали одними з найбільших статей витрат у державних бюджетах.

Основним джерелом фінансування для вказаних пенсійних систем є відрахування із заробітної плати населення. Результати прогнозів показують, що чисельність населення працездатного віку скорочуватиметься в Європі протягом наступних кількох десятиліть, ставлячи під сумнів фінансування зростаючих пенсійних витрат.

В історичній еволюції вікова структура населення набувала вигляду піраміди, з кількох літніх людей на піку і великої кількості дітей в основі. Розвиток населення та пенсійних систем у Європі та Центральній Азії зображено на рисунках 1–3.

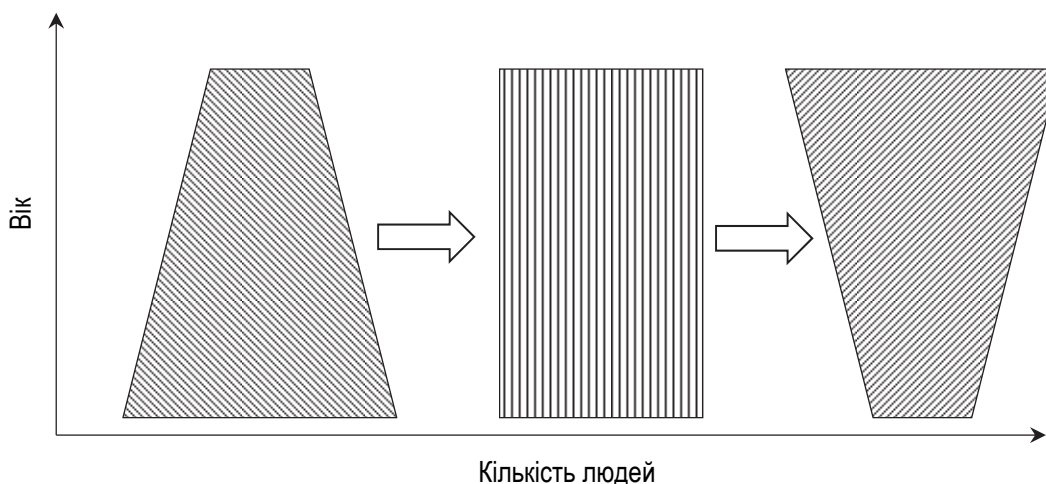


Рисунок 1 – Динаміка зміни кількості населення країн Європи та Центральної Азії через зростання очікуваної тривалості життя, еміграції та зниження рівня народжуваності за останні 50 років

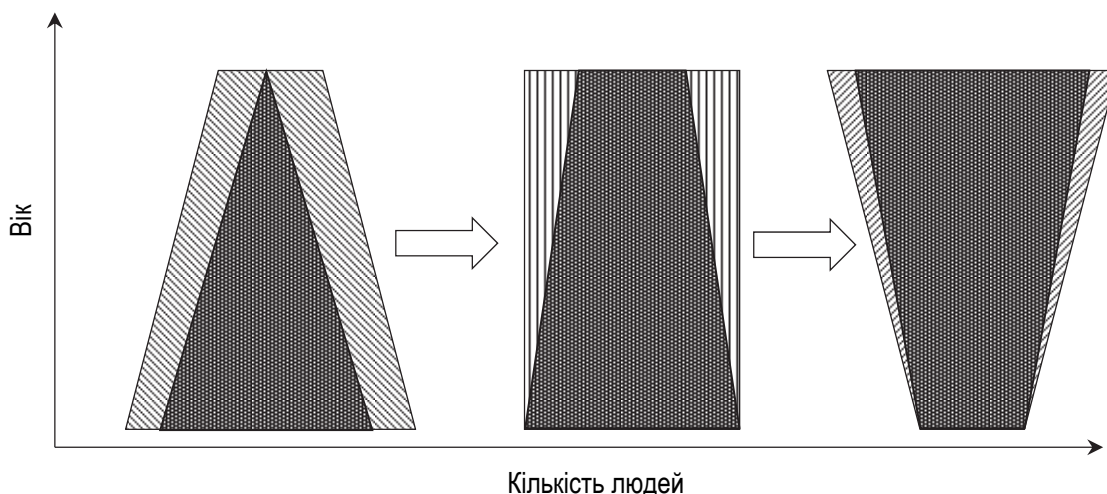


Рисунок 2 – Динаміка зміни пенсійної системи країн Європи та Центральної Азії через охоплення нею молодого покоління за останні 50 років

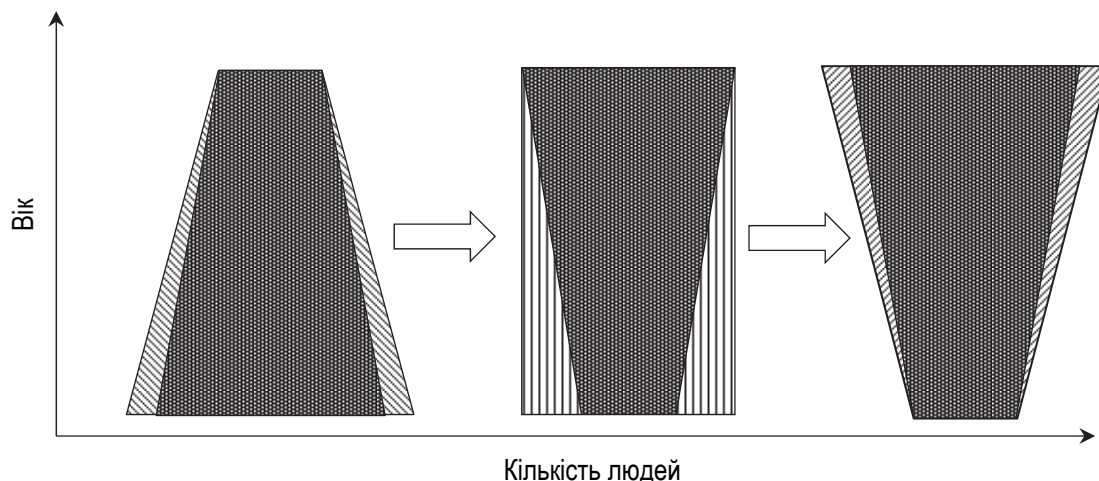


Рисунок 3 – Динаміка зміни пенсійної системи країн Європи та Центральної Азії через зниження зайнятості за останні 50 років

Наведені рисунки демонструють, що у поданій піраміді кількості населення пенсійна система виробляє власну піраміду. Доки пенсійна система постійно розширюється, доти кількість пенсіонерів залишається меншою, ніж число вкладників, і піраміда пенсійної системи залишається пірамідою навіть за зміни вікової структури населення.

У Європі вікова структура дійсно змінилась і набула форми скоріше прямокутника, ніж піраміди, насамперед через зниження рівня народжуваності. У деяких країнах з особливо низьким рівнем народжуваності та високою еміграцією, вона навіть почала нагадувати перевернуту піраміду, у якій працездатного населення менше, ніж пенсіонерів. Тож можна зробити висновок, що лише за умови, якщо відсоток працездатного населення, охопленого пенсійною системою, продовжуватиме зростати, система зберігатиме свою пірамідальну форму (див. рис. 2).

Країни з перехідною економікою мали дещо інший досвід. Охоплення населення працездатного віку пенсійною системою було завершено набагато раніше. Наприклад, якщо в 1960-х роках багато країн обмежували допуск жінок до ринку праці, то у більшості країн з перехідною економікою на ринку праці було вже близько 100 % жінок. Таким чином, у цих країнах спостерігається феномен перевернутої піраміди в їх пенсійних системах, з великою кількістю пенсіонерів і відносно невеликим числом населення працездатного віку (див. рис. 3).

Таким чином, можна зробити висновок, що підвищення тривалості життя населення та скорочення кількості робітників є основними причинами незбалансованості пенсійних систем країн Східної Європи та Центральної Азії. Рішенням у такій ситуації може бути підвищення пенсійного віку та залучення працівників до недержавних пенсійних

систем. Інші можливі заходи, такі як збільшення податків і залучення на ринок праці мігрантів, зможуть полегшити ситуацію лише в коротко-строковому періоді. Крім того деяку допомогу можуть надати залучення до виплати пенсій приватних структур і введення довгострокових індивідуальних ощадних планів.

Сучасний рівень пенсійного забезпечення в Україні не гарантує гідного життя для громадян похилого віку. Для більшості людей України стала очевидною потреба в проведенні докорінних змін у системі пенсійного забезпечення. Однак, як уже зазначалося, наявні в нашій країні демографічні проблеми серйозно ускладнюють вирішення цього завдання. Загальне число пенсіонерів в Україні становить 13,5 млн чоловік на 14 млн працівників, тобто, на одного пенсіонера припадає приблизно 1,04 зайнятих [2].

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є розвиток недержавного пенсійного забезпечення (НПЗ). Оскільки на ринку НПЗ формуються довгострокові заощадження, які можна використати як інвестиційні вливання, то ефективна діяльність на ньому може покращити ситуацію в економіці країни загалом [1]. Отже, на сучасному етапі розвиток НПЗ є одним із пріоритетних напрямків в економічній політиці країни.

Законом України “Про недержавне пенсійне забезпечення” окреслено засади формування та функціонування добровільного недержавного пенсійного забезпечення [9]. Згідно з зазначеним законом, а також Законом України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне забезпечення” система пенсійного забезпечення в Україні складається з трьох рівнів (рис. 4).

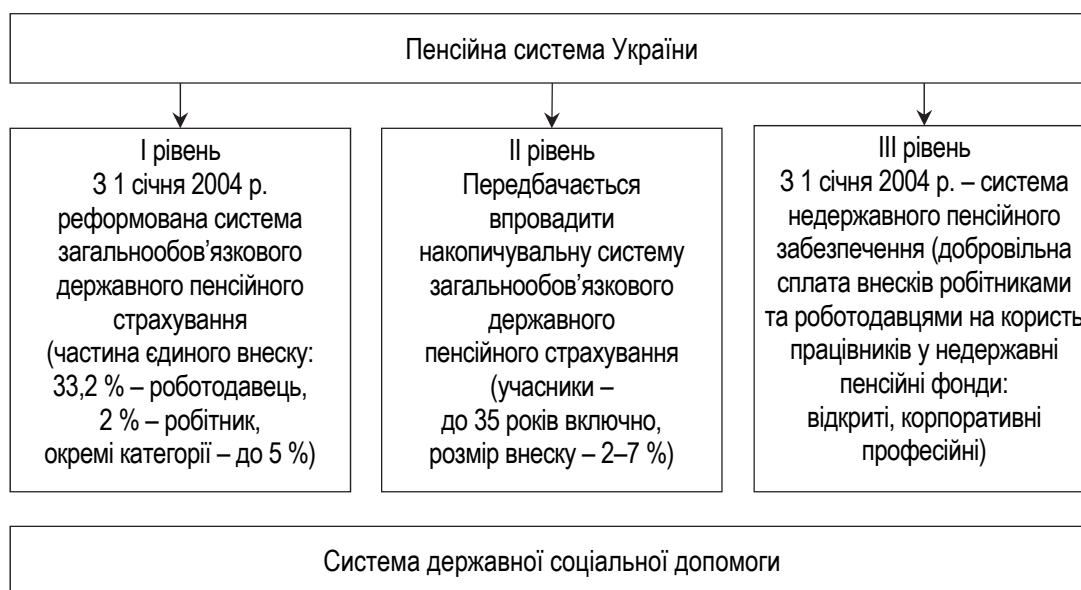


Рисунок 4 – Система пенсійного забезпечення в Україні

Перший рівень містить у собі солідарну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, основними засадами якої є субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Другий рівень становить накопичувальну систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка ґрунтується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат.

Третій рівень включає систему недержавного пенсійного забезпечення, яке ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців і їхніх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах і в порядку, які передбачає законодавство про недержавне пенсійне забезпечення. Мета цього механізму полягає в одержанні громадянами додаткових до загальнодержавного пенсійного страхування пенсійних виплат за рахунок внесків до недержавного пенсійного забезпечення, а також інвестиційного прибутку, отриманого від їх використання [6].

У багаторівневій системі поєднуються переваги як солідарної, так і накопичувальної систем. Перша є забезпеченням соціальної стабільності в суспільстві, яка втілена в солідарності поколінь; друга надає можливість для здійснення персоніфікованого накопичення коштів населення за рахунок інвестицій у різні активи, так би мовити, здійснювати диверсифікацію ризиків. Саме за допомогою рівноправного співіснування цих двох систем можливим є збалансування пенсійного забезпечення громадян. Солідарна система є менш чутливою до економічних змін (інфляції, фондових і фінансових криз), але вона є підвладною впливу демографічної ситуації в країні. На відміну від цього, накопичувальна система зазнає меншого впливу такого фактора, як зменшення працездатності населення, проте вона є чутливою до економічних коливань.

Свій розвиток система НПЗ отримала досить недавно [5]. Основною причиною впровадження НПЗ як складової накопичувальної системи пенсійного забезпечення є диспропорції, які почали виникати в пенсійних системах багатьох країн. Причиною виникнення таких диспропорцій стали зміни вікової структури населення, а саме збільшення непрацездатної частини населення, що призвело до неефективності солідарної системи пенсійного забезпечення. Базуючись на принципі договору поколінь, солідарна пенсійна система на сьогодні не може витримати такого навантаження, адже чисельність зайнятого покоління набагато менша, ніж пенсіонерів. У зв'язку з цим впровадження накопичувальної системи, майже не залежної від співвідношення чисельності

тих, хто працює, і пенсіонерів, і недержавного пенсійного забезпечення як її складової є розв'язком даної проблеми [4].

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що на сьогодні для України пенсійне страхування є актуальним питанням, адже сучасна пенсійна система не в змозі забезпечити достатній рівень життя населення по закінченні трудової діяльності.

Солідарна пенсійна система на сьогодні отримала такі виклики:

- старіння населення;
- зменшення кількості платників внесків до пенсійної системи;
- збільшення навантаження на солідарну систему/фіскальний дефіцит;
- тіньова економіка (виплата заробітної плати “в конвертах”).

Проектом Закону України “Про запровадження накопичувальної системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування та внесення змін до деяких законодавчих актів України” та Законом України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення пенсійної системи” визначено, що накопичувальна система загальнообов’язкового державного пенсійного страхування буде запроваджена в тому році, у якому не буде дефіциту бюджету Пенсійного фонду України [7; 8].

Якщо проаналізувати дані таблиці 1, можна зробити висновок, що за останні два роки дефіцит коштів Пенсійного фонду України для виплати пенсій зріс майже в 1,5 раза, а враховуючи прогнозні дані на 2014 рік, зросте майже у п’ять разів. Проте такі вимоги, як збалансування Пенсійного фонду України або необхідність економічного зростання країни щонайменше на 2 % два роки поспіль, навряд чи можуть бути виконані найближчим часом.

Таблиця 1 – Покриття дефіциту коштів Пенсійного фонду України для виплати пенсій з 2004 по 2014 р.*

Рік	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Дефіцит ПФУ (млрд грн.)	–	16,3	7,3	–	–	13,7	26,6	17,8	15,3	21,8	71,6

* Дані за 2014 р. взяті на основі прийнятого закону України “Про державний бюджет України на 2014 рік”.

Досконалою може вважатися та пенсійна система, яка є фінансово стабільною та захищеною від ризиків. Протягом останніх трьох років пенсійні витрати в Україні невинно зростали та на кінець 2009 р. сягнули 17 % ВВП. Цей показник є найвищим у Європі за винятком Італії. Для порівняння наведемо такий приклад: у країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) середній рівень державних видатків на пенсії у 2005 р. становив 7 % ВВП.

Висока соціальна значущість пенсійної реформи для населення потребує ретельного комплексного аналізу та розроблення відповідної загальнонаціональної стратегії. Усвідомлювати необхідність реформування пенсійної системи недостатньо. Найчастіше доводиться стикатися з нестачею інформації та критеріїв (якісних і кількісних) оцінки заходів, що передбачаються. Таке питання важливе, оскільки зачіпає і безпосередньо державні фінанси, і соціальний аспект політики.

Цілі запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового пенсійного страхування (II рівня):

- підвищити особисту зацікавленість громадян у формуванні додаткових майбутніх пенсійних виплат у старості;
- забезпечити пенсійні виплати в системі пенсійного страхування різними джерелами фінансування, враховуючи, що можливості солідарної системи зменшуються;
- сприяти зменшенню навантаження на солідарну систему (зменшення зобов'язань щодо пенсій);
- сприяти створенню додаткового джерела інвестицій в економіку (економічне зростання, нові робочі місця тощо).

При запровадженні II рівня пенсійної системи матимуть можливість брати участь особи, не старше 35 років на день запровадження.

Розмір внеску учасника становитиме 2 % заробітної плати в перший рік дії II рівня зі щорічним збільшенням на 1 %, до 7 %. Сплата внесків здійснюватиметься до централізованого Накопичувального пенсійного фонду (НФ), а через два роки учасник матиме можливість обрати недержавний пенсійний фонд для сплати обов'язкових пенсійних внесків або залишитися в НФ. Роботодавець не буде платити внески на II рівень, а тільки фактично перераховуватиме внески працівника.

Проте існують і перешкоди на шляху впровадження II рівня пенсійної системи:

- недостатній розвиток фондового ринку;
- нестача надійних фінансових інструментів для інвестування пенсійних активів;
- можливий політичний вплив на обов'язкові пенсійні накопичення в разі великого дефіциту державного бюджету (Угорщина).

Висновки. Чинна в Україні система пенсійного забезпечення громадян потребує докорінних змін, оскільки не відповідає сучасним вимогам. З огляду на це високий рівень пенсійного забезпечення в економічно розвинених країнах може стати основою для глибокого дослідження та використання набутого досвіду в процесі вдосконалення пенсійної системи в Україні.

Список літератури

1. Аналіз запровадження системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/npf_2kv_2007.pdf.
2. Бабірад М. М. Оцінка стану недержавного пенсійного забезпечення в Україні та перспективи його розвитку / М. М. Бабірад, В. В. Оліярник, К. А. Львівська // Науковий вісник НЛТУ України. – 2008. – № 18.9. – С. 174 – 180.
3. Борецька С. Гідна старість завдяки недержавному пенсійному страхуванню / С. Борецька // Все про бухгалтерський облік. – 2005. – № 3. – С. 9.
4. Гопцій Р. Система пенсійного забезпечення: сьогодні і завтра / Р. Гопцій // Все про бухгалтерський облік (укр.). – 2003. – № 115. – С. 3 – 6
5. Калашнікова Л. Г. Становлення та перспективи розвитку недержавного пенсійного забезпечення [Електронний ресурс] / Л. Г. Калашнікова ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>.
6. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування [Електронний ресурс] : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1058-15>.
7. Про запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та внесення змін до деяких законодавчих актів України [Електронний ресурс] : проект Закону України. – Режим доступу : http://pension.kiev.ua/files/draft_law_accum_syst.pdf.
8. Про заходи щодо законодавчого забезпечення пенсійної системи [Електронний ресурс] : Закон України 08.07.2011 № 3668-VI. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3668-17>.
9. Про недержавне пенсійне забезпечення [Електронний ресурс] : Закон України від 09.07.2003 № 1057-IV. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1057-15>.
10. Терещенко М. Г. Проблеми розвитку недержавного пенсійного страхування в Україні / Г. М. Терещенко, Т. А. Мусатова // Фінанси України. – 2008. – № 12. – С. 76 – 78.

Отримано 29.06.2014

Summary

The paper considers the development of pension insurance in the context of demographic problems. In the article it was determined that the increase in life expectancy and reduce in the number of workers are the main causes of imbalance in the pension systems in Eastern Europe and Central Asia. There were proposed solutions such as increasing the retirement age, the involvement of private entities paying pensions and the introduction of long-term savings plans, personal involvement of employees in the private pension system and the development of private pensions.